

Рудницька О. П.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри права та публічного управління
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

Дем'янюк В. М.,
*здобувачка вищої освіти освітньої програми Право історичного факультету
Житомирського державного університету імені Івана Франка*

НЕЮРИСДИКЦІЙНІ СПОСОБИ ЗАХИСТУ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

NON-JURISDICTIONAL WAYS OF PROTECTING CIVIL RIGHTS

Статтю присвячено поняттю та особливостям неюрисдикційних способів захисту цивільних прав. Визначено поняття та ознаки неюрисдикційної (альтернативної або позасудової) форми захисту цивільних прав, зокрема, характер її приватного (недержавного) застосування; її переважно договірний характер правовідносин та відсутність елемента доказування; диспозитивність її методів; відсутність єдиної процесуальної форми, встановленої нормами права для обраного сторонами способу; мінімальне втручання органів державної влади, що забезпечує конфіденційність та негласність вирішення спору; виконання сторонами спору на добровільній основі актів, що прийняті ними внаслідок застосування конкретного неюрисдикційного способу. Авторами досліджено окремі неюрисдикційні (альтернативні або позасудові) способи захисту цивільних прав, охарактеризовано їх сутність та значення для врегулювання спорів (конфліктів). Окрему увагу зосереджено на питаннях самозахисту як альтернативного способу захисту приватно-правових інтересів, визначено його роль та місце самозахисту у цивільному праві, який донедавна розглядався виключно як засіб для протидії фактичним порушенням. Встановлено, що ознаками самозахисту є його здійснення правомочностями самої особи без звернення безпосередньо за їх захистом до спеціально уповноважених державою органів та осіб, а також неможливість позбавлення особи права на здійснення самозахисту. Визначено, що діалог та медіація є ефективними способами врегулювання суперечок у позасудовому порядку. Охарактеризовано особливості правового регулювання застосування різних неюрисдикційних способів вирішення приватно-правового спору (конфлікту) у позасудовому порядку. Визначено, що застосування альтернативних (неюрисдикційних) способів вирішення цивільно-правових спорів обумовлюється об'єктивними потребами та інтересами українського суспільства. Встановлено, що найбільш поширеними неюрисдикційними способами є діалог, медіація, третейське судочинство та самозахист цивільних прав.

Ключові слова: *неюрисдикційна форма захисту приватних прав, альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів, самозахист, медіація, переговори, діалог.*

The article is devoted to the concept and features of non-jurisdictional ways of protecting civil rights. The concept and signs of non-jurisdictional (alternative or extra-judicial) form of protection of civil rights are defined, in particular, the nature of its private (non-state) application; its predominantly contractual nature of legal relations and the absence of an element of proof; dispositivity of its methods; lack of a single procedural form established by the law for the method chosen by the parties; minimal intervention of state authorities, which ensures confidentiality and non-disclosure of dispute resolution; implementation by the parties to the dispute on a voluntary basis of the acts adopted by them as a result of the application of a specific non-jurisdictional method. The authors researched individual non-jurisdictional (alternative or out-of-court) ways of protecting civil rights, characterized their essence and significance for settling disputes (conflicts). Particular attention is focused on the issues of self-defence as an alternative way of protecting private legal interests, its role and place of self-defence in civil law is determined, which until recently was considered exclusively as a means of countering actual violations. It has been established that the signs of self-defence are its exercise by the powers of the person themselves without directly applying for their protection to the bodies and persons specially authorized by the state, as well as the impossibility of depriving a person of the right to exercise self-defence. It was determined that dialogue and mediation are effective ways of settling disputes out of court. The peculiarities of the legal regulation of the application of various non-jurisdictional ways of resolving a

private legal dispute (conflict) out of court are characterized. It was determined that the use of alternative (non-judicial) methods of resolving civil disputes is determined by the objective needs and interests of Ukrainian society. It has been established that the most common non-judicial methods are dialogue, mediation, arbitration and self-defence of civil rights.

Key words: non-judicial form of protection of private rights, alternative ways of resolving civil disputes, self-defence, mediation, negotiations, dialogue.

Постановка проблеми. Розвиток України як правової визначає одну із найважливіших її функцій – забезпечення захисту прав людини і громадянина. Прагнення нашої держави та українського народу стати повноправним членом європейської спільноти, а також відповідати сучасним правовим тенденціям, зокрема і щодо розширення можливостей захисту прав та інтересів фізичних і юридичних осіб і, зокрема, надання права вибору особі способу захисту. Саме предмет захисту визначає її форму, вона залежить від нього та повинна відповідати нормам права. Хоча, як правило, захист порушених цивільних прав, вирішення суперечок пов'язують саме із судовим захистом, проте юрисдикційна форма захисту цивільно-правових відносин не завжди є доцільною та необхідною і може задовольнити очікування сторін у спорі. Сьогодні все більшого значення та визнання набувають саме неюрисдикційна форма захисту цивільних прав і законних інтересів, а ефективність її використання зумовлює необхідність проведення класифікації неюрисдикційних способів захисту. Тому, актуальним є дослідження неюрисдикційних способів захисту, їх інтегрування у національне законодавство.

Проблематику здійснення як неюрисдикційної форми захисту цивільних прав в цілому, так і окремих неюрисдикційних способів зокрема, присвячені праці О. Антонюк, Н. Бондар, І. Жилінкової, Н. Кузнецової, Т. Ліснічої, Л. Ляшевської, О. Негоди, А. Соловйова, Л. Стецюк, О. Чепис, В. Яроцького та ін. Ірина Єфремова у своєму дослідженні проаналізувала особливості захисту приватних прав неюрисдикційними способами врегулювання правових спорів (конфліктів) [1]. Праву учасників цивільних правовідносин на самозахист своєї дисертаційне дослідження присвятила Олена Антонюк [2]. Особливості неюрисдикційного захисту цивільних прав охарактеризувала А. Пахомова [3].

Викладення основного матеріалу.

Одним із каталізаторів процесу актуалізації в Україні неюрисдикційної форми вирішення правових конфліктів є розвиток громадянського суспільства. Також передумовами є наявність національного правового звичаю у сфері цивільного права, постійний розвиток ринкових відносин, підвищення ролі приватного права та позитивний досвід розвинених демократичних країн світу, що доводить затребуваність та ефективність системи неюрисдикційних способів захисту. Альтернативні форми та способи спрямовані на всебічне, повне та неупереджене врегулювання правових спорів безпосередньо за допомогою недержавних механізмів. Крім того, є загальноновизнаними переваги альтернативних способів. Зокрема, це мінімальні затрати часу й коштів, основою є узгодження інтересів та позицій сторін, можливість збереження ділових відносин між сторонами конфлікту, високий рівень добровільного виконання рішень.

Захист приватних прав являє собою процес реалізації заходів щодо захисту суб'єктивних цивільних прав та законних інтересів. У загальній теорії захисту приватних прав виділяють такі дві форми захисту цивільних прав, а саме: юрисдикційна та неюрисдикційна (альтернативна) [1]. Перша – передбачає звернення до компетентних органів, які наділені владними повноваженнями за захистом, вона здійснюється судом в загальному порядку захисту або органами державної влади відповідно в спеціальному порядку захисту. Відповідно до ст. 55 Конституції України кожному гарантується право захисту своїх прав та свобод від протиправних посягань та порушень будь-якими засобами, що не заборонені законом [4].

Стаття 124 Конституції України встановила припис, згідно з яким: правосуддя в Україні здійснюється виключно судами. Тому, можна стверджувати, що захист прав у судовому порядку є основною та найбільш розповсю-

дженою формою захисту. Проте, захист цивільних прав, свобод та інтересів забезпечується як шляхом юрисдикційних органів, так і внаслідок реалізації права саме на позасудове врегулювання конфлікту (спору) за допомоги неюрисдикційної форми захисту [5, с. 30]. Неюрисдикційна ж форма стосується будь-яких способів врегулювання спорів за межами судових процедур.

Розвиток альтернативних способів вирішення спорів, пов'язаний з процесами глобалізації та модернізації світу, науково-технічним прогресом, що стали підґрунтям своєрідної кризи судової системи свого часу. Формування у середині ХХ століття позасудових процедур у Сполучених Штатах Америки, було пов'язано з тим, що у даній країні, де традиційно надавали перевагу судовому способу врегулювання суперечностей, загострюються конфлікти між певними категоріями населення: профспілками та роботодавцями, які потребують нового позасудового шляху вирішення. Таким чином, для подолання цієї колізії владою був створений спеціальний федеральний орган – Federal Mediation Conciliation Service. Основною метою якого було стати нейтральним посередником під час врегулювання саме трудових спорів. У той же час вперше з'являється термін «альтернативне вирішення спорів» [6, с. 4].

В Україні неюрисдикційні способи захисту особистих прав стали формуватися тільки на початку ХХІ ст. Набирає актуальності поняття «Alternative Dispute Resolution», що в перекладі українською мовою є альтернативним вирішенням спору (неюрисдикційна форма захисту). Загалом це свідчить про затребуваність та розвиток альтернативних способів захисту прав громадян [7, с. 19]. Хоча, врегулювання спорів без звернення до судових органів виникло історично раніше за судовий розгляд. Однак, внаслідок тривалої переваги держави у сфері вирішення цивільних спорів, це викликало відсутність сталої правового звичаю врегулювання конфлікту в позасудовому порядку, брак комплексного наукового вивчення, аналізу співвідношення судових та неюрисдикційних форм захисту цивільних прав та, власне, практичного досвіду у цій сфері [6, с. 93]. Я. Любченко

зауважує, що хоча системи судового та альтернативного вирішення цивільно-правових спорів відрізняються одна від одної, це не підтверджує наявності змагальності між ними. Альтернативне вирішення спорів є не лише способом ефективного забезпечення доступу до правосуддя для учасників цивільних правовідносин, але є також інструментом, який допомагає зберегти державні кошти [8].

До альтернативних способів науковці відносять уже відомі національному законодавству правові інститути, зокрема, діалог, медіацію (посередництво), переговори, третейське судочинство, а також міжнародний комерційний арбітраж та інші способи, які є індивідуальними для інших держав [9, с. 36].

Альтернативні способи вирішення конфліктів зазвичай містять попередньо нейтральну оцінку, переговори, примирення, посередництво та арбітраж. Неюрисдикційна форма захисту включає в себе також самозахист цивільних прав, згідно з ст. 19 ЦК України самозахистом є застосування особою заходів протидії, не заборонених законом та, що відповідають фундаментальним моральним принципам українського суспільства [10]. Спосіб альтернативного захисту обирається на власний розсуд особою, до того ж може передбачатись договором, законом або іншим нормативно-правовим актом.

Неюрисдикційна форма захисту полягає у вжитті особисто правовласником конкретних заходів, спрямованих саме на припинення порушення, відновлення порушених прав та відшкодування завданої шкоди [11, с. 45]. Важливою умовою для такої форми захисту є те, що вона має втілюватись способами та заходами, що не заборонені законом та не суперечать засадам моральності. Вони мають відповідати змісту порушеного права, характеру дій, якими воно заподіювалось, а також наслідкам, спричиненими відповідним діями, з метою захисту благ, які охороняються цивільним законодавством.

Враховуючи правову природу неюрисдикційної форми захисту цивільних прав і законних інтересів, думки вчених-правників [12], можна виділити наступні її ознаки:

1) неюрисдикційна форма має характер приватного (недержавного) застосування;

2) така форма передбачає юридичну рівність сторін та осіб, які сприяють врегулюванню суперечки;

3) дана форма має переважно договірний характер правовідносин та відсутність елемента доказування;

4) сторони самостійно, за загальним правилом, обирають осіб, що сприятимуть вирішенню конфлікту;

5) при застосуванні даної форми переважає диспозитивний метод, зокрема, у процесі використання способів альтернативного захисту;

6) особливістю є відсутність єдиної процесуальної форми, встановленої нормами права для обраного сторонами способу альтернативного захисту;

7) неюрисдикційні способи застосовуються у приватно-правовій сфері, втручання органів влади є мінімальною, а отже може бути забезпечено конфіденційність та негласність вирішення спору;

8) відповідні акти, прийняті внаслідок застосування способів альтернативного захисту, виконуються сторонами спору на добровільній основі.

Н. Л. Бондаренко-Зелінська стверджує, що з усіх альтернативних способів вирішення цивільних спорів для українського законодавства актуальними є саме перемовини, медіація та арбітраж, а також наступні специфічні процедури, як-от посередництво-арбітраж, встановлення обставин, попередня незалежна оцінка та приватний суд. У світовій практиці ще застосовують спрощений суд присяжних. Водночас, арбітраж є способом врегулювання конфлікту за допомогою арбітра (групи арбітрів) – незалежної та нейтральної особи, яка уповноважена виносити рішення обов'язкове для сторін. В нашому законодавстві поширене поняття «третейське судочинство». Поряд з цим є ще один прояв, медіація або посередництво – спосіб вирішення спору за допомогою посередника, що сприятиме сторонам у досягненні згоди щодо врегулювання конфлікту. Перемовини – це спосіб вирішення конфлікту безпосередньо сторонами спірних правовідносин, тобто представниками сторін без участі будь-яких посередників [13, с. 167].

Найбільш вдалою моделлю втілення права на позасудове вирішення спору є третейське

судочинство, правове регулювання якого здійснюється Законом України «Про третейські суди» [14]. Необхідно зазначити наступний альтернативний спосіб – медіацію, який внаслідок закріплення у ст. 129 Конституції України можливості обов'язкового досудового урегулювання спору, зараз як ніколи набуває в нашій державі актуальності [12]. Адже вже нікого не дивує той факт, що наші суди не справляються з тією кількістю справ, яке до них надходить. Проведення у справі може тривати роками, судові рішення часто не виконуються, а рівень довіри до судової системи є дуже низьким. Саме тому, на нашу думку, необхідно розвивати альтернативні способи вирішення спорів. Важливим для розвитку даного способу неюрисдикційної форми стало прийняття Закону України «Про медіацію» [15].

На думку А. Пахомової, процедура медіації є шляхом пошуку способів вирішення спору, причому такий спосіб має влаштовувати всі її сторони. Яким є даний шлях, як виникає та які має елементи, що наповнюють процедуру захисту прав. Всі ці інструменти можуть змінюватися у залежності від внутрішньої правової системи держави, але сама сутність процедури захисту прав, вирішення конфліктів поза юрисдикційною формою є завжди константою [3].

Одним із актуальних явищ для вітчизняної цивілістики доцільно зазначити наступний спосіб неюрисдикційного захисту цивільних прав – самозахист. Роль та місце самозахисту у цивільному праві значно недооцінювалися, а найефективнішою формою захисту цивільних прав і законних інтересів учасників правовідносин вважався саме судовий захист. Водночас такий альтернативний спосіб як самозахист розглядався виключно як засіб для протидії фактичним порушенням.

У статті 19 ЦК України терміни «засоби протидії» та «способи самозахисту» використовується без розкриття їх змісту. Під засобами протидії необхідно розуміти не предмети матеріального світу, а певну дію, прийом/засіб або систему прийомів/засобів, які дають особі можливість захистити цивільні права від порушень, оскільки в законодавстві ніде не міститься визначення цивільного обороту або

обмежені в цивільному обороті (стаття 178 ЦК України). У свою чергу моральні засади українського суспільства засуджують не окремі предмети матеріального світу самі по собі, а лише знаходження їх у неналежному місці або певні способи їх використання. Крім того, поняття «самозахист» ширше за своїм обсягом ніж поняття «протидія» і включає його як свою складову, оскільки здійснювати самозахист дозволяється лише для протидії порушенню права, а й у разі реальної небезпеки такого порушення, а також для відновлення уже порушеного права, коли порушення фактично відбулося. Тому, виходячи із вищезазначеного, доречно було б замінити в тексті даної статті слова «засобів протидії» словами «способів самозахисту».

Самозахист – це застосування особою засобів протидії, що не заборонені законом та не суперечать засадам моральності суспільства [16, с. 111]. Самозахист може розглядатися у двох аспектах: дія, що протидіє порушенню і здатна заподіяти шкоду суб'єкту з однієї сторони та право на самозахист як забезпечення можливості вчинення такої дії з іншої. Самозахист є можливістю суб'єкта правовідносин здійснювати захист своїх цивільних прав та законних інтересів своїми правомочностями без звернення безпосередньо за їх захистом до спеціально уповноважених державою органів, осіб, що виконують функції держави або місцевого самоврядування. Правомочності особи розкриваються через визначення підстав, ознак та умов самозахисту, але лише якщо закон дозволяє особі здійснювати такий захист.

Можна виділити наступні ознаки самозахисту:

1) самозахист здійснюється правомочностями самої особи без звернення безпосередньо за їх захистом до спеціально уповноважених державою органів, осіб, що виконують функції держави або місцевого самоврядування;

2) встановлена законодавством заборона позбавлення особи права на здійснення самозахисту.

Самозахист може застосовуватися лише за наявності адекватних умов, зокрема, це відсутність можливої законодавчої заборони на застосування відповідних засобів протидії, а також

неузгодженості засобів протидії з моральними засадами суспільства. Крім того, спосіб самозахисту має відповідати змісту порушеного права, а спосіб самозахисту – характеру дій та спричиненими таким порушенням наслідками. При здійсненні самозахисту особа має враховувати ту межу своїх дій, які вона застосовує щоб припинити конкретні порушення своїх прав чи законних інтересів. Загалом дії особи, як самозахист, мають бути спрямовані виключно на припинення правопорушення. Важливою умовою застосування такого неюрисдикційного способу, як самозахист, є припинення дій щодо особи порушника при досягненні мети, оскільки всі подальші дії вже не можуть бути визнані самозахистом. Способи самозахисту можуть бути встановлені, як договором або законом, так і бути обраними особою самостійно [17, с. 35].

Способи самозахисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів вказані в главі 49 ЦК України: неустойка, порука, гарантія, застава, притримання, завдаток. На нашу думку, зазначені способи можуть бути застосовані задля захисту приватного інтересу, який полягатиме в отриманні особою блага в строк і належним чином, відповідно до цивільної угоди.

Доцільно зауважити, що вказані способи можуть бути застосовані як до вчинення правочину (завдаток – статті 570, 571 ЦК України), на стадії укладення угоди (неустойка – статті 549–552 ЦК України), в процесі виконання обов'язків за угодою (порука, гарантія – статті 553–569 ЦК України, застава – статті 572–593 ЦК України), так і після порушення зобов'язання (притримання – статті 594–597 ЦК України). Формами самозахисту виділяють: необхідну оборону; завдання шкоди у стані крайньої необхідності; притримання майна кредитором та інші засоби, що не заборонені законом.

Отже, самозахистом можна визнати дії фактичного та/або юридичного характеру, здійснювані у відповідних межах, направлені на захист охоронюваних законом суб'єктивних цивільних прав чи законних інтересів особи або іншого суб'єкта, що мають спільні ознаки та умови їх здійснення, та які можуть бути застосовані лише за наявності конкретних

підстав особою, яка не є суб'єктом владних повноважень.

Висновки. Розвиток альтернативних (неюрисдикційних) способів врегулювання спорів набуває популярності, останні все частіше застосовуються в Україні. Дані способи необхідно розглядати як сукупність видів неюрисдикційної форми (альтернативної системи) захисту цивільних прав, вирішення цивільно-правових спорів. Основою кожної з цих процедур є їх добровільне застосування та участь незалежної та нейтральної особи.

Нині розвиток системи неюрисдикційних способів захисту цивільних прав і законних інтересів ще триває, що загалом є позитивним явищем. Застосування альтернативних (неюрисдикційних) способів вирішення цивільно-

правових спорів обумовлюється об'єктивними потребами та інтересами суспільства. Найбільш поширеними способами є третейське судочинство, медіація та самозахист цивільних прав.

Альтернативне вирішення спорів є дієвим механізмом захисту цивільних прав і законних інтересів. У свою чергу це значно розвантажує судову систему від приватноправових спорів. Такі способи вирішення суперечок покликані надати сторонам конфлікту широкий вибір способів та правил його вирішення. Юрисдикційна та неюрисдикційна форми захисту цивільних прав, їх способи мають співіснувати як допоміжні один одному. Адже там, де юрисдикційні способи захисту є неефективними, можуть стати ефективними саме неюрисдикційні способи, і навпаки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Єфремова І.І. Особливості захисту приватних прав неюрисдикційними способами врегулювання правових спорів (конфліктів). *Економіка. Фінанси. Право*. 2021. № 6/1. С. 23–29.
2. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2004. 205 с.
3. Пахомова А.О. Особливості неюрисдикційного захисту цивільних прав. Концептуальні засади механізму захисту прав людини: український та міжнародний контекст: колективна монографія. Біла Церква: Білоцерківський національний аграрний університет. 2022. 430 с.
4. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 24.02.2023).
5. Лілопол І.М. Альтернативні форми захисту прав, свобод і законних інтересів. *Альтернативні способи вирішення цивільних спорів* : матеріали круглого столу. (Одеса, 29 березня 2021 р.). Одеса : Фенікс, 2021. с. 29–33. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/14491/%D0%9C%D0%B0%D1%82%20%D0%BA%D1%80%20%D1%81%D1%82%20%D0%A6%D0%9F.pdf?sequence=4&isAllowed=y> (дата звернення 24.02.2023).
6. Прущак В. Є. Історичні аспекти розвитку альтернативних способів вирішення спорів. *Часопис цивілістики*. 2019. Випуск 34. С. 93.
7. Спектор О. М. Альтернативні способи вирішення цивільно-правових спорів: світовий досвід та перспективи застосування у правовій системі України : монографія. К. : Фенікс, 2013. С. 36.
8. Любченко Я.П. Сутність альтернативних способів вирішення правових спорів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2017. Вип. 79. С. 66–72. URL: <http://www.apdr.in.ua/v79/11.pdf> (дата звернення 24.02.2023).
9. Подковенко Т. Альтернативні способи вирішення спорів: розвиток концепції. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 1 (13). 2018 р. С. 35–41.
10. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n1039> (дата звернення 23.02.2023).
11. Неюрисдикційні форми захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання: монографія: за заг. ред. д. ю. н. М. С. Долинської. Львів: ТОВ «Галицька видавнича спілка». 2020. 174 с. URL: http://nbuviar.gov.ua/images/nak_mon_partneriv/Neiurysdyktsiini%20formy%20zakhystu%20prav%20ta%20interesiv%20subiektiv%20hospodariuvannia.pdf (дата звернення 25.02.2023).
12. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України : навчальний посібник: за ред. канд. юрид. наук, доц. О. Б. ВербиСидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ. 2021. 416 с. URL: http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3835/1/verba-sydor_26-05-21.pdf (дата звернення 24.02.2023).

13. Бондаренко-Зелінська Н.Л. Впровадження способів альтернативного вирішення правових спорів. *Міжнародне приватне право: розвиток і гармонізація*. 2018. с. 165–169. URL: [http://old.univer.km.ua/statti/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzhennya_sposobiv_alternatyvnoho_vyrishennya_pravovykh_sporiv_\(adr___alternative_dispute_resolution\).pdf](http://old.univer.km.ua/statti/1.bondarenko-zelinska_n.l._vprovadzhennya_sposobiv_alternatyvnoho_vyrishennya_pravovykh_sporiv_(adr___alternative_dispute_resolution).pdf) (дата звернення 26.02.2023).

14. Про третейські суди: Закон України від 11 травня 2004 р. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15#Text>

15. Про медіацію: Закон України від 16 листопада 2021 р. Верховна Рада України: офіційний веб-сайт. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#top> (дата звернення 26.02.2023).

16. Ляшевська Л. І., Хлисту́н О.В. Правова природа самозахисту цивільних прав як засіб протидії цивільним правопорушенням. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2018. Вип. 51(1). С. 110-114. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2018_51\(1\)_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvuzhpr_2018_51(1)_25) (дата звернення 27.02.2023).

17. Параниця С.П. Самозахист як самостійне суб'єктивне право особи. *Часопис Київського університету права*. 2011. № 2. С. 33–36.